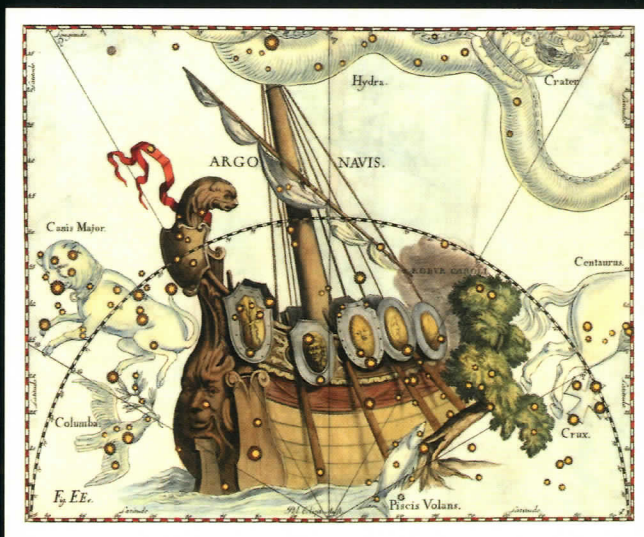

INSTYTUT HISTORII
WYDZIAŁ HISTORYCZNY UNIwersYTETU GDAŃSKIEGO
STUDIA HISTORICA GEDANENSIA
TOM V (2014)

OD EXSILII DO EXILE PRZYMUS W MIGRACJACH

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU GDAŃSKIEGO
MUZEUM EMIGRACJI W GDYNI

Spis rzeczy

Wstęp (<i>Anna Mazurkiewicz</i>)	13
--	----

ARTYKUŁY / 5

Lucyna Kostuch	
Czy można skazać na wygnanie posąg byka? Pauzaniasz o greckich banitach	27
Polina Golovářina-Mora	
A Forced Road to a No-Place: Escapism as a Form of Inner Emigration	40
Maja Dziedzic	
„Emigracja wewnętrzna” Tadeusza Róřewicza (lata gliwickie)	57
Vessela S. Warner	
“Global Dissident”: Georgi Markov as a Cold War Playwright and Exile	73
Marek Stařewski	
Przymusowy wyjazd z Polski optantów niemieckich w 1925 roku	95
Kevin Ostoyich	
“Back on Straw”: The Experience of Shanghai Jewish Refugees in Bremen after Escaping German National Socialism, Enduring a Japanese “Designated Area”, and Fleeing Chinese Communism	113
Satish Chand	
Socio-Political Consequences of Forced Migration: The Case of Indian Indentured Workers to Fiji	139
John-Paul Wilson	
Forced Relocation: Catalyst for Indigenous Resistance on Nicaragua’s Atlantic Coast, 1980–1990	154
Adam Kosidło	
Saharyjska Arabska Republika Demokratyczna – państwo na wygnaniu	175

Sławomir Kościelak

- Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców?
Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej 196

Andrzej Kuliński

- Emigracja zamorska Polaków przebywających w Wielkiej Brytanii po zakończeniu
II wojny światowej w wybranych tytułach prasy brytyjskiej, 1945–1949. 217

Arnold Kłonczyński

- Polityka władz szwedzkich wobec imigrantów w latach 1945–1994 233

Michael Lejman

- Unrequited Loyalty: The Harkis in Postcolonial France 250

István Kornél Vida

- “Passing the Plate for Revolution”: European Forty-Eighters’ Fundraising
Tours in the United States. 268

Michael Cude

- The Imagined Exiles: Slovak-Americans and the Slovak Question during
the First Czechoslovak Republic 287

Wojciech Skóra

- Iwan Iwanowicz Bielanin, wygnaniec rosyjski w Gdańsku. Przyczynek
do „międzynarodówki szpiegowskiej” Wolnego Miasta lat 1920–1939 306

Oskar Myszor

- „Indyjski pielgrzym”. Polityczne podróże Subhasa Chandry Bosego (1897–1945?) . . 329

Anna Mazurkiewicz

- „Narody ujarzmione” – lobby polityczne czy projekt propagandowy? 354

VARIA / 393

Marcin Szerle

- Konieczność a przymus. Zagadnienia migracyjne w założeniach ekspozycji
stałej Muzeum Emigracji w Gdyni. 395

Tomasz Chinciński, Tomasz Rabant

- Migracje przymusowe w przekazie muzealnym. Wysiedlenia, przesiedlenia
i deportacje w przestrzeni wystawienniczej Muzeum II Wojny Światowej
w Gdańsku 408

RECENZJE / 421

- Katarzyna Błachowska, *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Neriton, Warszawa 2009, ss. 410
(Marta Urszula Dziedzic) 423
- Dorota Praszalowicz, *Polacy w Berlinie. Strumienie migracyjne i społeczności imigracyjne. Przegląd badań*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010, ss. 196
(Arkadiusz Janicki) 430
- Edward Olszewski, *Polacy w Norwegii 1940–2010*, Adam Marszałek, Toruń 2011, ss. 752 (Arnold Kłoczyński) 440
- Peter J. Klassen, *Mennonites in Early Modern Poland & Prussia*, The John Hopkins University Press, Young Center Books in Anabaptist & Pietist Studies, Baltimore, ss. 260 (Sławomir Kościelak) 444
- Z dziejów Szybkiej Kolei Miejskiej w Trójmieście*, red. B. Buczek, PKP SKM w Trójmieście Spółka z o.o., Gdynia 2011, ss. 197 (Grzegorz Labuda) 446
- Romans de l'émigration (1797–1803)*, présentés, édités et annotés par Stéphanie Genand, Honoré Champion Éditeur, Paris 2008, ss. 542
(Anna Łysiak-Łątkowska) 448
- Donna Gabaccia, *Foreign Relations. American Immigration in Global Perspective*, Princeton University Press, Oxford 2012, ss. 271
(Anna Mazurkiewicz) 456
- Iwona Drag-Korga, *Polska Walczy! Działalność propagandowa rządu RP na uchodźstwie wobec społeczeństwa amerykańskiego 1939–1945*, Instytut Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Biblioteka „Niepodległości”, t. 12, Bełchatów 2011, ss. 276 (Mieczysław Nurek) 465
- Deborah Scroggins, *Wanted Women. Faith, Lies, and the War of Terror: The Lives of Ayaan Hirsi Ali and Aafia Siddiqui*, Harper Collins Publishers, New York 2012, ss. 540 (Natalia Ulatowska) 469

Contents

Introduction (<i>Anna Mazurkiewicz</i>)	13
---	----

ARTICLES / 25

Lucyna Kostuch

Can a Statue of a Bull be Exiled? Pausanias on the Greek Outlaws	27
--	----

Polina Golovátina-Mora

A Forced Road to a No-Place: Escapism as a Form of Inner Emigration	40
---	----

Maja Dziedzic

Tadeusz Różewicz's "Inner Emigration" (Gliwice Years).	57
--	----

Vessela S. Warner

"Global Dissident": Georgi Markov as a Cold War Playwright and Exile	73
--	----

Marek Stażewski

Forced Departure of German Optants from Poland in 1925	95
--	----

Kevin Ostoyich

"Back on Straw": The Experience of Shanghai Jewish Refugees in Bremen after Escaping German National Socialism, Enduring a Japanese "Designated Area", and Fleeing Chinese Communism	113
--	-----

Satish Chand

Socio-Political Consequences of Forced Migration: The Case of Indian Indentured Workers to Fiji	139
--	-----

John-Paul Wilson

Forced Relocation: Catalyst for Indigenous Resistance on Nicaragua's Atlantic Coast, 1980-1990	154
---	-----

Adam Kosidło

Sahrawi Arab Democratic Republic – an Exiled State	175
--	-----

Sławomir Kościelak

- Sixteenth to Eighteenth Century Gdańsk – a Safe Haven for Religious Refugees?
On the History of Religious Coexistence in Modern Era 196

Andrzej Kuliński

- Overseas Emigration of Poles Living in Great Britain after World War II
in Selected British Newspapers, 1945–1949. 217

Arnold Kłoczyński

- The Policy of the Swedish authorities towards immigrants in 1945–1994. 233

Michael Lejman

- Unrequited Loyalty: The Harkis in Postcolonial France 250

István Kornél Vida

- “Passing the Plate for Revolution”: European Forty-Eighters’ Fundraising
Tours in the United States. 268

Michael Cude

- The Policy of the Swedish Authorities towards Immigrants in 1945–1994 287

Wojciech Skóra

- Ivan Ivanovich Bielanin, a Russian Exile in Gdańsk. Contribution to the Story
of the Free City’s “International Espionage” in the Period of 1920–1939 306

Oskar Myszor

- “Indian Pilgrim”: Political Travels of Subhas Chandra Bose (1897–1945?). 329

Anna Mazurkiewicz

- “Captive Nations” – Political Lobby or Propaganda Project? 354

VARIA / 393

Marcin Szerle

- Between Necessity and Coercion. Migration Issues in the Preparation
of the Permanent Exhibition at the Emigration Museum in Gdynia 395

Tomasz Chinciński, Tomasz Rabant

- Forced Migrations in a Museum Presentation. Evictions, Resettlements
and Deportations in the Exhibition Space of World War II Museum
in Gdańsk 408

REVIEWS / 421

- Katarzyna Błachowska, *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Neriton, Warszawa 2009, ss. 410
(Marta Urszula Dziedzic) 423
- Dorota Praszałowicz, *Polacy w Berlinie. Strumienie migracyjne i społeczności imigracyjne. Przegląd badań*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010, ss. 196
(Arkadiusz Janicki) 430
- Edward Olszewski, *Polacy w Norwegii 1940–2010*, Adam Marszałek, Toruń 2011, ss. 752 (Arnold Kłonczyński) 440
- Peter J. Klassen, *Mennonites in Early Modern Poland & Prussia*, The John Hopkins University Press, Young Center Books in Anabaptist & Pietist Studies, Baltimore, ss. 260 (Sławomir Kościelak) 444
- Z dziejów Szybkiej Kolei Miejskiej w Trójmieście*, red. B. Buczek, PKP SKM w Trójmieście Spółka z o.o., Gdynia 2011, ss. 197 (Grzegorz Labuda) 446
- Romans de l'émigration (1797–1803)*, présentés, édités et annotés par Stéphanie Genand, Honoré Champion Éditeur, Paris 2008, ss. 542
(Anna Łysiak-Łątkowska) 448
- Donna Gabaccia, *Foreign Relations. American Immigration in Global Perspective*, Princeton University Press, Oxford 2012, ss. 271
(Anna Mazurkiewicz) 456
- Iwona Drag-Korga, *Polska Walczy! Działalność propagandowa rządu RP na uchodźstwie wobec społeczeństwa amerykańskiego 1939–1945*, Instytut Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Biblioteka „Niepodległości”, t. 12, Bełchatów 2011, ss. 276 (Mieczysław Nurek) 465
- Deborah Scroggins, *Wanted Women. Faith, Lies, and the War of Terror: The Lives of Ayaan Hirsi Ali and Aafia Siddiqui*, Harper Collins Publishers, New York 2012, ss. 540 (Natalia Ulatowska) 469

Wstęp

Niniejszy tom „Studia Historica Gedanensia” zawiera opracowania analizujące problem przymusowej migracji od czasów najdawniejszych do współczesności. Emigracja przymusowa rozumiana jest przy tym zarówno w pierwotnym znaczeniu *exsilium*, jako administracyjny, prawny nakaz opuszczenia kraju, jak i we współczesnym pojmowaniu *exile* – wywołana głównie pozaekonomicznym przymusem sytuacyjnym. Przymus taki powstaje w przypadku, gdy osoba praktycznie pozbawiona zostaje możliwości dokonania swobodnego wyboru („zostaję/wyjeżdżam”) bądź, znajdując się pod presją, jest zmuszona do jego podjęcia, a niejednokrotnie i samodzielnej organizacji wyjazdu lub ucieczki. W kręgu zainteresowania redakcji tomu znalazły się więc studia podejmujące problematykę migracji będącej wynikiem antagonizmów i prześladowań politycznych, religijnych, rasowych, ideologicznych, a także procesów narodowotwórczych, dyskryminacji, zmian granicznych, stanowiących ucieczkę przed skutkami działań wojennych, represjami lub ich spodziewanym nadejściem. Skupiono się również na przypadkach, w których wypędzenia, przesiedlenia uznawano za środek prawny pozwalający łagodzić napięcia etniczne (transfery ludności).

Jak podkreślił Paul Tabori, przymusowe migracje wystąpiły znacznie wcześniej niż procesy narodowotwórcze¹. Pojawiając się już w historycznych świadectwach starożytnego Egiptu i Bliskiego Wschodu, migracje przymusowe następowały w różnorodnych odsłonach, w wielu kulturach, na wszystkich kontynentach, we wszystkich epokach historycznych – oczywiście z różnym nasileniem. Charakteryzując migracje przymusowe, we wstępie do pracy zbiorowej poświęconej migracjom (dobrowolnym i przymusowym) David Eltis ocenił, że w zasadzie większość spośród nich zawiera w sobie elementy wyboru i przymusu (*voluntary and coercive*). Różnica pomiędzy nimi polega na tym, kto podejmuje decyzję o opuszczeniu rodzinnych stron: migrant czy ktoś w jego imieniu. Autor

¹ Paul Tabori w swojej klasycznej już dziś monografii *Anatomia uchodźstwa*, poświęconej dziejom wygnańców od czasów najdawniejszych, rozpoczął swoją analizę od spostrzeżenia, że problem *exsilii* dotyczy nawet świata zwierząt. Poniekąd dążenie do wykluczenia „obcych”, „innych” jest więc, jego zdaniem, niemal instynktowne. Ponadto, występując także w społeczeństwach prymitywnych, nie może być wyłącznie produktem cywilizacji; *idem, The Anatomy of Exile. A Semantic and historical study*, London 1972, s. 23–38.

stwierdza, że przed XVI wiekiem większość ruchów migracyjnych na świecie była dobrowolna. Dopiero charakteryzując migracje w kolejnych stuleciach, można uznać, że wolna wola w podejmowaniu decyzji o migracji była coraz bardziej ograniczana².

Autor stwierdza, że w latach 1600–1820 migracje ze starego kontynentu były w znacznie mniejszym stopniu dobrowolne niż we wcześniejszych (ale i późniejszych) epokach. Od połowy XIX wieku nastąpiła bowiem kolejna istotna zmiana – tu warto zaakcentować: w migracjach Europejczyków. Eltis podkreśla, że zarówno w emigracji do azjatyckiej części Rosji, jak i migracji transatlantyckiej można zauważyć wyraźną dominację migracji dobrowolnych³. Lawinowy wzrost przepływu ludności przyniósł XX wiek, nazywany też wiekiem migracji. Jak zauważył Dariusz Stola, w Europie Środkowo-Wschodniej doszło w tym czasie niemal do całkowitego odwrócenia proporcji pomiędzy migracjami swobodnymi i przymusowymi⁴. Na ziemiach tych do zmiany miejsca zamieszkania przymuszonych zostało 80 milionów ludzi, czyli – jak podaje Ewa Morawska – 100% migrantów zarobkowych z II połowy XIX wieku⁵. Ten okres jest też przedmiotem największej liczby studiów i niemalejącego zainteresowania badaczy na świecie.

Mimo przyjęcia takiego ogólnego podziału chronologicznego, Eltis skonstatał: „Historycy zapewne postrzegają większość procesów migracyjnych jako, w pewnym stopniu, wywołanych przymusem – do decyzji o odejściu musiały się bowiem przyczynić społeczne czy środowiskowe (ekologiczne) warunki pobytu w dotychczasowym miejscu, które nie dały ludziom innego wyboru jak odejście”⁶. Czy faktycznie wskazanie czynnika przymusu w migracjach może być uzależnione od uprawianej dyscypliny naukowej, badanej epoki, regionu geograficznego? Czy można przeprowadzić rozróżnienie migracji na dobrowolne i przymusowe,

² Na przykład, przed ogłoszeniem niepodległości przez Stany Zjednoczone większość migrantów przybywających do Ameryki Północnej stanowiły osoby pozbawione wolności (niewolnicy) bądź te, których wolność osobista była ograniczana (skazańcy, służba czy tzw. *indentured servants* – służba kontraktowa, faktycznie pozbawieni możliwości powrotu). Zob. A.S. Fogleman, *From Slaves, Convicts, and Servants to Free Passengers: The Transformation of Immigration in the Era of the American Revolution*, „The Journal of American History” 1998, vol. 85, no. 1, s. 43–76; D. Eltis, *Free and Coerced Transatlantic Migrations*, „The American Historical Review” 1983, vol. 88, no. 2, s. 251–280; *idem*, *Introduction*, [w:] *Coerced and Free Migration. Global Perspectives*, Stanford 2002, s. 5–7.

³ D. Eltis, *Introduction...*, s. 8. Autor podaje, że od II połowy XIX wieku stosunek migrantów dobrowolnych do przymusowych (skazańcy polityczni i kryminalni) w kierunku azjatyckiej części Rosji był jak 8:1. Natomiast przymusowi migranci transatlantyccy stanowili mniej niż 1% wszystkich migrantów udających się do Ameryk. Przemiana ta wiązała się z zakończeniem handlu niewolnikami, zmianą systemu wartości, ale także masową, dobrowolną emigracją, która została umożliwiona przez ulepszone środki komunikacji (transport, ale także korespondencja, prasa itp.)

⁴ D. Stola, *Migracje przymusowe w historii Europy Środkowej (XIX–XX w.)*, [w:] *Migracje i społeczeństwo. Zbiór studiów*, red. J.E. Zamojski, Warszawa 1995, s. 55–67.

⁵ E. Morawska, *Intended and Unintended Consequences of Forced Migrations: A Neglected Aspect of East Europe's Twentieth Century History*, „International Migration Review” 2000, vol. 34, no. 4, s. 1049–1087.

⁶ D. Eltis, *Introduction...*, s. 5–6.

w odniesieniu zarówno do ich przyczyn, przebiegu, bezpośrednich skutków, jak i długofalowych konsekwencji, sprowadzając problem do kwestii swobody wyboru podejmowanego przez migranta: „czy, kiedy i jak wyjadę? Dokąd? Czy powrócę?”

W celu udzielenia odpowiedzi na powyższe pytania, w niniejszym tomie zebrano artykuły podejmujące zagadnienia związane z kolejnymi etapami doświadczeń migrantów przymusowych: wychodząc od koncepcji – rozważań dotyczących wykluczenia w kulturze, poprzez wygnania i przesiedlenia (administracyjne formy przymusu), los uchodźców⁷ poszukujących schronienia, po działalność prowadzoną przez nich na wychodźstwie (na rzecz ojczyzny bądź przeciwko krajowi ojczystemu), aż po lekcje płynące z doświadczeń migracji przymusowych i sposoby ich prezentacji kolejnym pokoleniom. Przedstawiono również opracowania przygotowane głównie przez historyków, ale także badaczy literatury i stosunków gospodarczych, o różnym stopniu doświadczenia i zróżnicowanym dorobku naukowym. Zdecydowana większość z nich nie reprezentuje więc dyscyplin naukowych określonych przez Krystynę Slany jako te, które podejmują badania nad migracjami⁸. Co więcej, w swojej pracy naukowej autorzy, których teksty tutaj opublikowano, nie specjalizują się w badaniach nad migracjami. Mimo to – niezależnie od badanej epoki, problematyki czy regionu świata – bez trudu zidentyfikowali wymienione wyżej wątki z obszaru migracji przymusowych i podjęli próbę ich analizy. Tym samym niniejszy tom oferuje różnorodność interpretacyjną, świeże spojrzenie na nienowoty problem, na podstawie nowych przykładów z pięciu kontynentów, dziewięciu krajów i trzech dyscyplin naukowych. Jest to niewątpliwie zaproszenie do pogłębienia interdyscyplinarnego dialogu dotyczącego znaczenia przymusu w ludzkich peregrynacjach.

Dwadzieścia artykułów składających się na piąty tom „*Studia Historica Gedanensia*” podzielić można w zasadzie na pięć grup, w ramach których podjęto rozważania nad innymi etapami migracji przymusowych, formami i rolą przymusu w migracjach na przestrzeni dziejów.

Tom otwierają cztery teksty przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych z trzech kontynentów, które zawierają przede wszystkim rozważania dotyczące

⁷ W niniejszym tomie termin „uchodźca” odnosi się do osób, które ze względu na uzasadnioną obawę przed prześladowaniem przebywają poza państwem swojego obywatelstwa (lub stałego zamieszkania). Są to osoby, które opuściły rodzinne strony w wyniku szeroko rozumianego przymusu (zob. wyżej). Znajdą się wśród nich jednostki proaktywne (szukające ratunku w sytuacji, ich zdaniem, beznadziejnej), ale i reaktywne (poddające się działaniu aparatu przymusu).

⁸ Jak pisze Krystyna Slany, migracje są naturalnie przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych (demografii, ekonomii, socjologii, psychologii, geografii, prawa), z których każda operuje własnym ujęciem przedmiotu badań, a nawet swoistym sposobem definiowania migracji. Nawet jeśli stwierdzenie to odnosi się jedynie do badań nad migracjami współczesnymi, to bez badań historycznych, politologicznych, a także badań nad szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym związanym z procesami migracyjnymi, trudno dostrzec w pełni kontekst dziejowy, ciągłość czy powtarzalność procesów i zjawisk; *eadem*, *Między przymusem a wyborem. Kontynentalne i zamorskie emigracje z krajów Europy Środkowo-Wschodniej 1939–1989*, Kraków 1995, s. 21, 35.

idei wykluczenia, znaczenia aktu wyganiania dla twórców kultury bądź też decyzji jednostki (artysty, literata) o opuszczeniu danej społeczności i okoliczności jej podjęcia. Tym samym w tej części publikacji podjęto próbę zdefiniowania przymusu w emigracji jako buntu jednostek wobec braku „filozoficznej wolności wypowiedzi”. W świetle opracowania **Lucyny Kostuch** zatytułowanego *Czy można skazać na wygnanie posąg byka? Pauzaniasz o greckich banitach*, czytelnik rozpocznie lekturę od założenia, że zjawisko migracji przymusowej może dotyczyć ludzi, ale także zwierzęta, przedmioty. Następnie pozna specyficzne znaczenie banicji w starożytności, kiedy to wygnanie jednostki można było uznać zarówno za jej klęskę, porażkę, upadek, jak i za szczególną inspirację do dalszej działalności, zwłaszcza artystycznej czy pisarskiej.

Szczególny przykład emigracji wśród twórców kultury 19 stuleci później omawia **Polina Golováina-Mora**, która zwraca uwagę na fenomen emigracji wewnętrznej w artykule *A Forced Road to a No-Place: Escapism as a Form of Inner Emigration* (*Przymusowa droga donikąd: eskapizm jako forma emigracji wewnętrznej*). Ukazując motyw drogi w rosyjskiej poezji śpiewanej lat 60. XX wieku, autorka prezentuje twórczość jako formę ucieczki – wymarzonej, ale i wymuszonej nieznosnymi warunkami życia. Jednocześnie emigracja wewnętrzna to akt samoobrony i świadectwo poszukiwania wyjścia z narzuconej jednostce sytuacji. Ten wątek zostaje rozwinięty w artykule **Mai Dziedzic**, która omawia gliwicki okres w życiu i twórczości Tadeusza Różewicza, gdy poeta wycofał się z życia publicznego i osiadł na prowincji. Poza zmianą miejsca zamieszkania okres ten charakteryzował się emigracją wewnętrzną – odrzuceniem nieznosnych ram i ograniczeń nałożonych na twórcę przez system – ale także z samotnością i poczuciem wykluczenia.

Pierwsza część tomu kończy się analizą działalności bułgarskiego dramaturga Georgija Markova, w którego twórczości **Vessela S. Warner** dostrzega podobne elementy emigracji wewnętrznej, charakterystycznej dla twórców kultury. W artykule *“Global Dissident”: Georgi Markov as a Cold War Playwright and Exile* (*Globalny dysydent: Georgi Markow jako zimnowojenny dramaturg i uchodźca*) czytamy, że Markov nie może swobodnie tworzyć i dlatego poszukuje ucieczki, swojego samowykluczenia poprzez zmianę wykonywanego zawodu, miejsca zamieszkania, przedłużające się wakacje spędzane poza krajem. Inaczej niż Różewicz, Markov zdecydował się jednak na pozostanie poza granicami ojczystego kraju, skazując się na niepewny los pisarza na emigracji, ostatecznie aktywnie zaangażowanego w działalność antyreżimową (za którą zresztą zapłacił najwyższą cenę). Pokazując złożoną drogę twórcy do decyzji o emigracji, analiza Vesseli Warner przyczynia się do kolejnej odsłony form przymusu w migracjach.

Kolejne artykuły podejmują zagadnienia związane z najbardziej powszechnym i najczęściej analizowanym przedmiotem badań w zakresie migracji przymusowych, jakim są migracje wywołane konfliktami zbrojnymi, zmianami granic czy polityką administracyjną władz państwowych. Tej problematyki dotyczy pięć artykułów napisanych przez badaczy z Polski, Stanów Zjednoczonych i Australii.

Autorzy pokazują w nich, że jednostka, stając wobec przymusu bezpośredniego (w obliczu przemocy, przymusu administracyjnego, zagrożenia życia), prędzej czy później musi podjąć wybór dotyczący, przykładowo, kierunku migracji, miejsca osiedlenia czy decyzji o powrocie do kraju. Istotnie, we wszystkich zaprezentowanych tu przypadkach wskazać można przykłady, w których ludzie zmuszeni do opuszczenia domów faktycznie byli przymuszani do dokonywania wyborów ideologicznych, politycznych, gospodarczych, w wyniku czego dochodziło do mobilizacji politycznej i społecznej prześladowanych grup.

W artykule dotyczącym przymusowego wyjazdu z Polski optantów niemieckich w 1925 roku **Marek Stażewski** charakteryzuje proces emigracji spowodowany zmianą przynależności państwowej ziem zamieszkałych przez Niemców, a przejętych przez odradzające się państwo polskie po zakończeniu I wojny światowej. W tym przypadku wybór obywatelstwa mógł oznaczać obowiązek emigracji. Podczas gdy władze niemieckie zachęcały optantów do pozostania na zamieszkiwanych dotąd terenach, polskie władze starały się skłonić ich do wyjazdu. Obok więc przymusowych wysiedleń autor wyraźnie podkreślił daną optantom możliwość wyboru, która stała się, *notabene*, przedmiotem polityki międzynarodowej i propagandy. Obserwacja, że przymus emigracyjny nieodłącznie wiąże się z reperkusjami w polityce międzynarodowej, niesie ze sobą kryzys humanitarny i związany z nim potencjał propagandowy, została także podkreślona przez pozostałych autorów w tej części tomu.

W artykule poświęconym żydowskim uchodźcom z nazistowskich Niemiec *"Back on Straw": The Experience of Shanghai Jewish Refugees in Bremen after Escaping German National Socialism, Enduring a Japanese "Designated Area", and Fleeing Chinese Communism* („Znowu na słomie”: Doświadczenia szanghajskiej grupy żydowskich uchodźców w Bremie po ucieczce przed niemieckim narodowym socjalizmem, przetrwaniu w japońskim „obszarze wydzielonym” i ujściu przed chińskim komunizmem) **Kevin Ostoyich** opisuje sytuację, w której emigracja wywołana zagrożeniem życia i zdrowia (przymus bezpośredni) stała się wieloletnim procesem poszukiwania bezpiecznej przystani – nowego miejsca zamieszkania. Grupie charakteryzowanej przez Ostoyicha ucieczka z nazistowskich Niemiec przyniosła getto dla bezpaństwowców w okupowanym przez Japończyków Szanghaju. Po zakończeniu wojny pragnęli oni wyemigrować do Stanów Zjednoczonych, ale wobec ograniczeń wizowych w 1950 roku powrócić musieli do Niemiec, gdzie w spartańskich warunkach obozowych przez dwa lata oczekiwali na administracyjną decyzję umożliwiającą im emigrację (przymus sytuacyjny). Po wieloletniej i dramatycznej tułaczce uchodźcy ci, nazywani grupą szanghajską, wrócili do kraju, w którym, wedle ich opinii, po prostu nie mogli pozostać. Jak podkreśla autor, jego przyczynek źródłowy – mikroanaliza wybranej grupy – pozwala zrozumieć międzynarodowe i osobiste (traumatyczne) uwarunkowania procesu, w wyniku którego uchodźca, zmuszony do ucieczki z rodzinnych stron, po ustaniu konfliktu zbrojnego

czy zmianie reżimu, staje się świadomym emigrantem podejmującym decyzje dotyczące zmiany i wyboru nowego miejsca zamieszkania.

Natomiast w kolejnym artykule poświęconym indyjskim robotnikom na Fidżi *Socio-Political Consequences of Forced Migration: The Case of Indian Indentured Workers to Fiji* (Społeczno-polityczne konsekwencje przymusowej migracji: przykład indyjskich robotników kontraktowych na Fidżi) **Satish Chand** przedstawia przymus jako brak możliwości powrotu do kraju. Zachęceni do przyjazdu na Wyspy długoletnimi kontraktami oferowanymi przez Brytyjczyków w latach 1834–1916, Hindusi wpadali bowiem w pułapkę systemu *indentured servants* („służba kontraktowa”), który zobowiązywał ich do odpracowania kosztów związanych z przybyciem i pobytem w nowym kraju. W praktyce powrót do Indii był niemożliwy. Autor zwraca też uwagę na reperkusje, jakie do czasów współczesnych odczuwają potomkowie imigrantów przymusowych w obliczu politycznego i gospodarczego kryzysu dotykającego kraj. Na przykładzie Fidżi autor wskazuje, że Hindusi – ludność napływowa widocznie różniąca się od rdzennych mieszkańców Wysp, zamieszkująca je od pokoleń – zostali uznani za element obcy, czy wręcz groźny, w rozgrywce politycznej, w której faktycznie gra toczyła się pomiędzy rywalizującymi ze sobą grupami rdzennych mieszkańców. Autor wiąże to z eksploatacyjnym (nie osadniczym) charakterem kolonizacji Fidżi i związaną z nim eksploatacją ludności (zarówno miejscowej, jak i napływowej). Dziedzictwo kolonializmu na Wyspach przyniosło w efekcie wzrost nastrojów ksenofobicznych, który w latach 80. XX wieku doprowadził do exodusu potomków Hindusów, ponad 100 lat wcześniej przybyłych na Fidżi.

W kolejnym artykule zatytułowanym: *Forced Relocation: Catalyst for Indigenous Resistance on Nicaragua's Atlantic Coast, 1980–1990* (Przymusowe przesiedlenia: katalizator oporu rdzennej ludności na atlantyckim wybrzeżu Nikaragui, 1980–1990) **John-Paul Wilson** przedstawia obraz relacji etnicznych stanowiących dziedzictwo kolonializmu w Ameryce Środkowej. Omawiając specyfikę ludności zamieszkałej na atlantyckim wybrzeżu Nikaragui (poddanej odmiennym od hiszpańskich wpływom kulturowym), autor zwraca uwagę, że nieudolna polityka rządu centralnego, zmierzająca do integracji terenów zamieszkałych głównie przez Indian Miskito, w tym przymusowe przesiedlenia, doprowadziła do zbrojnej konfrontacji i masowej emigracji (głównie do Hondurasu i Kostaryki). Podobnie jak miało to miejsce w przypadku Fidżi, regulacja stosunków pomiędzy władzami kraju a mniejszością etniczną, w tym walka o władzę i kontrolę gospodarczą, nastąpiła w wyniku przejęcia władzy na drodze przewrotu. Odmiennność etniczna, plemienna, kulturowa atlantyckiej mniejszości (Miskito, Sumu, Rama) stanowiła przy tym element uznany za wrogi wobec nowych władz. Artykuł ten prezentuje przykład wykorzystania migracji przymusowych (przesiedleń) jako narzędzia polityki (przeprowadzenia reform społecznych i gospodarczych, przy jednoczesnym zacieśnieniu kontroli nad dotąd autonomicznymi terenami) i ich opłakane skutki (konflikt zbrojny, exodus, antypaństwowa mobilizacja polityczna mniejszości).

Jeszcze inne spojrzenie na problem przymusowej migracji, tym razem na kontynencie afrykańskim, przedstawia **Adam Kosidło**. W artykule poświęconym Saharyjskiej Arabskiej Republice Demokratycznej, określonej przez autora „państwem na wygnaniu”, czytelnik odkryje, że obozy dla uchodźców mogą odgrywać istotną rolę w procesie modernizacji społecznej (np. edukacja, samorząd, rola kobiet), a także kształtowania saharyjskiej tożsamości. Omawiając przypadek Saharyjczyków – zmuszonych do ucieczki przez działania wojenne – Kosidło zwraca uwagę na obozy stworzone dla uchodźców na terenie Algierii, które stały się podstawą budowy struktur władzy na obczyźnie. Autor nie tylko opisuje więc, jak w poprzednim artykule, przypadku mobilizacji politycznej i zbrojnej uchodźców, ale także ich działalność zmierzającą do budowania struktur państwowych, której podstawą stały się obozy w Algierii uznane za „unikatowe w świecie przymusowych migracji”, także dlatego, że są kontrolowane przez struktury stworzone przez samych uchodźców. Pozostanie w nich staje się kwestią wyboru polityczno-ideologicznego. Przedłużający się stan tymczasowości „republik na wygnaniu” sprawia jednak, że zarówno cel istnienia obozów, jak i ich dalsze trwanie w niezmienionej formie mogą zostać podważone. Jednym z elementów osłabiających struktury SADR może być, między innymi, wspomniana przez Kosidłę dalsza emigracja uchodźców.

Na kolejnych stronach tomu zebrano artykuły podejmujące problematykę dotyczącą obecności uchodźców-emigrantów na obczyźnie, czyli w kraju osiedlenia, a także prowadzonej przez nich tam działalności na rzecz kraju ojczystego.

Artykuł **Sławomira Kościelaka** otwiera grupę opracowań omawiających politykę władz krajów przyjmujących uchodźców – często uznawanych za niebezpiecznych czy niepożądanych. Charakteryzując stosunek władz Gdańska do religijnych uchodźców szukających schronienia w tym mieście w XVI–XVIII wieku, autor wymienia czynniki, które sprawiały, że zdominowany przez protestantyzm, silnie ufortyfikowany gród, nadmorski port, przeżywający relatywnie długi okres gospodarczej prosperity i pokoju, opatrzony przywilejami wyznaniowymi w „państwie bez stosów”, stawał się dla nich atrakcyjnym miejscem schronienia. Jednocześnie jednak Kościelak wskazuje, że nie wszyscy uchodźcy religijni mogli liczyć na równie życzliwe przyjęcie. Charakteryzując główne strumienie przybyszów napływających do Gdańska, autor identyfikuje względy polityczne i gospodarcze, które motywowały stosunek gdańszczan do poszukujących schronienia uchodźców. Na ich recepcję wpływały one nie mniej niż względy religijne. Ponadto, co warto podkreślić w kontekście badań nad współczesnymi migracjami, obawa przed radykalizmem i zagrożenie konkurencją w obszarze działalności gospodarczej prowokowały wrogie reakcje wobec przybyszów. Jednocześnie jednak, wraz z upadkiem znaczenia Gdańska jako silnego ośrodka gospodarczego, przestał on stanowić atrakcyjną przystań dla uchodźców.

Nie tylko w epoce nowożytnej pogorszenie sytuacji gospodarczej odbijało się na losie uchodźców. **Andrzej Kuliński** przeanalizował relacje prasy brytyjskiej

dotyczące Polaków pozostałych na Wyspach po zakończeniu II wojny światowej. Wybierając pozostanie na obczyźnie zamiast powrotu do zdominowanego przez komunistów kraju ojczystego, Polacy w Wielkiej Brytanii z uchodźców stali się imigrantami. W obliczu powojennego kryzysu gospodarczego pozostanie dużej liczby Polaków na Wyspach, w większości zdemobilizowanych żołnierzy, nie odpowiadało sporej części Brytyjczyków. Nieprzychylna osiedleniu atmosfera i brak pracy zgodnej z kwalifikacjami często skutkowały koniecznością (czy wyborem) dalszej emigracji, najczęściej do krajów zamorskich. Korzystając artykułów prasy brytyjskiej i polonijnej z późnych lat 40. XX wieku, Kuliński przeanalizował publikowane w gazetach informacje i ogłoszenia na temat dostępnych oraz preferowanych kierunków emigracji, ich okoliczności, a także ówczesne oceny i nastroje.

W kolejnym artykule **Arnold Kłonczyński** przedstawia stanowisko władz Szwecji wobec obcokrajowców, którzy po raz pierwszy w tak dużej liczbie przybyli do tego kraju podczas II wojny światowej. Po zakończeniu działań wojennych Szwecja nadal stanowiła kraj, do którego napływali uciekinierzy z krajów bloku wschodniego, poszukujący schronienia, a także imigranci ekonomiczni. Autor ukazuje, jak Szwedzi zareagowali na napływ uchodźców oraz związane z nimi problemy dotyczące bezpieczeństwa, włączenia do miejscowego rynku pracy i ich społecznej integracji. Wskutek licznych regulacji prawnych w Szwecji udało się stworzyć politykę migracyjną i wprowadzić w życie model społeczeństwa wielokulturowego, który, jak stwierdza autor, może zostać uznany za wzorcowy w Europie.

Natomiast analizując politykę rządu francuskiego wobec żołnierzy arabskich walczących u boku Francuzów w wojnie w Algierii, **Michael Lejman** ukazuje, jak w przypadku uchodźców z krajów postkolonialnych kierujących się do metropolii ich integrację oraz prowadzenie skutecznej polityki migracyjnej przez Francję utrudniają dawne (wzajemne) uprzedzenia i nowe obawy dotyczące stopnia lojalności napływających imigrantów (mimo ich służby dla armii francuskiej), a także potencjalnej mobilizacji politycznej ich dzieci. W tym artykule zatytułowanym *Unrequited Loyalty: The Harkis in Postcolonial France* (*Nieodwzajemniona lojalność: harkis w postkolonialnej Francji*) wyraźnie rysuje się problem ponadnarodowych powiązań uchodźców, określony tu jako: *transpolitics*. Po raz kolejny na łamach niniejszego tomu w artykule Lejmana odnaleźć można merytoryczne powiązanie uchodźców z zagrożeniem płynącym z ich strony dla kraju przyjmującego. Podsumowując tę część, należy podkreślić, że przymusowa emigracja, będąca wynikiem konfliktu, niejednokrotnie stygmatyzowała uchodźców na tyle, że wywoływali oni poczucie zagrożenia swoją obecnością.

Idąc tym tropem, kolejne artykuły opublikowane w niniejszym tomie analizują działalność polityczną uchodźców. Obejmują heterogeniczny niemal pod każdym względem okres w dziejach świata – od Wiosny Ludów po zimną wojnę – a mimo to przedstawiona przez autorów aktywność polityczna jednostek czy grup, prowadzona na rzecz kraju z zagranicy, skłania do daleko idących porównań.

W artykule *"Passing the Plate for Revolution": European Forty-Eighters' Fundraising Tours in the United States* („Kolekta na rewolucję”: Podróże Europejczyków z „czterdziestego ósmego” po Stanach Zjednoczonych w celu zdobycia funduszy) **István Kornél Vida** przedstawia nie tylko wysiłki wybitnych jednostek, które miały stanowić inspirację dla kolejnych pokoleń bojowników o wolność i równość, ale także powody skierowania uwagi przez europejskich rewolucjonistów 1948 roku na Wielką Brytanię, a przede wszystkim na Stany Zjednoczone. Niezwykle interesujące jest przy tym wskazanie przez autora na ponadnarodową współpracę uchodźców (zob. zwłaszcza Central European Committee), a także na pojawiający się również w pozostałych tekstach fakt, że uchodźcy byli uznawani za osoby potencjalnie niebezpieczne – groźne dla ładu i porządku także w kraju, do którego przybyli (stąd m.in. zapewnienia Lajosa Kossutha, że nie zamierza wypowiadać się w kwestiach dotyczących polityki wewnętrznej USA – czyt.: niewolnictwa). Doświadczenia *Forty-Eighters* z późniejszymi uchodźcami poszukującymi wsparcia za oceanem łączy jednak także nieuchronne rozczarowanie, narastające niemal wprost proporcjonalnie do malejącego zainteresowania opinii publicznej sytuacją „ujarzmionych” narodów.

Nie dotyczyło to oczywiście grup mniejszości zamieszkujących teren Stanów Zjednoczonych, co na przykładzie Słowaków w interesujący sposób wyjaśnia **Michael Cude** w artykule *The Policy of the Swedish Authorities towards Immigrants in 1945–1994* (Wymagani wygnańcy: Amerykanie pochodzenia słowackiego i problem słowacki w czasie pierwszej Republiki Czeskiej). Analizując działalność słowackich emigrantów w okresie, kiedy ważyły się losy przyszłej Czechosłowacji, autor nie tylko charakteryzuje ich wysiłki na rzecz powołania autonomicznej, jeśli nie niepodległej Słowacji. Cude wyjaśnia także, jak działalność emigrantów, którzy nie zamierzali nawet wracać do Europy, lecz czuli obowiązek aktywnego włączenia się w działalność na rzecz dawnej ojczyzny, była ściśle powiązana z ruchem niepodległościowym (nacjonalistycznym) w Słowacji. Tym samym zmiana roli z emigrantów ekonomicznych na uchodźców politycznych, czynnie zaangażowanych w walkę na rzecz niepodległości kraju ojczystego, nastąpiła już po tym, jak osiedlili się oni za oceanem. Autor określa ich: „surogatem prawdziwych uchodźców”. Dzięki opuszczeniu madziaryzowanych terenów słowackich, w Stanach Zjednoczonych udało im się zachować kulturę i tożsamość narodową, którą teraz czuli się w obowiązku przekazać Słowacji, wraz z wartością dodaną w postaci amerykańskich ideałów opartych na demokracji.

Mimo ograniczonego wpływu, jaki działający z dala emigranci-uchodźcy mogą wywierać na kraj, w kolejnym artykule przenoszącym czytelnika ponownie do Gdańska, **Wojciech Skóra** stwierdza, że „uchodźcy polityczni mogą być zapalnikiem poważnych i dalekosiężnych zmian”. Autor skupia jednak uwagę na osobach, które niekoniecznie były zaangażowane w walkę na rzecz swojej utraconej ojczyzny. Nawiązując do wcześniejszego artykułu, w którym Gdańsk został zaprezentowany jako przystań dla uchodźców (Kościelak), Skóra koncentruje swoją

uwagę na Wolnym Mieście Gdańsku, będącym w latach 1920–1939 obszarem wpływów Polski i Niemiec. Nazwany przez autora „arkadią służb specjalnych” obszar stanowił azyl dla uchodźców, ale i miejsce, gdzie mogli oni wykorzystać swoje doświadczenia i kontakty – sprzedać je obcym wywiadowi (niekoniecznie w ramach jakiejś konkretnej ideologicznej opcji). Choć główna oś artykułu skupia się na działalności jednostki – Rosjanina prowadzącego działalność wywiadowczą na rzecz różnych zleceńodawców – wnosi jednak nowy wątek i do narracji dotyczącej emigrantów politycznych działających w imieniu/na rzecz swoich krajów ojczystych: realne zagrożenie wynikające ze strony uchodźców, chociażby w postaci posiadanych przez nich informacji i kontaktów. Historia zna oczywiście przykłady zagranicznych sojuszy zawieranych przez rebeliantów na rzecz obalenia władz funkcjonujących w kraju; tego wątku jednak w niniejszym tomie nie rozwinięto.

Najbliższy takiej charakterystyce działalności uchodźczej jest zarys biograficzny przedstawiony przez **Oskara Myszora**, który dotyczy działań jednego z liderów indyjskiego ruchu niepodległościowego. Ten rozbudowany biogram prezentuje bezprecedensową skalę i obszar aktywności zdeterminowanej jednostki, poszukującej wsparcia dla planu politycznego zakładającego wyzwolenie ojczyzny spod jarzma kolonialnego. Przedstawiona historia Subhasa Chandry Bosego stanowi postulat badawczy, a jednocześnie przykład działalności pochodzący z innego niż dotychczasowe obszaru kulturowego i kolejnego już okresu w dziejach świata.

Czasu powojennego, głównie zimnej wojny, dotyczy natomiast artykuł **Anny Mazurkiewicz** zatytułowany „*Narody ujarzmione*” – *lobby polityczne czy projekt propagandowy?* Tekst ten prezentując działalność europejskich uchodźców w Stanach Zjednoczonych, oferuje perspektywę podobną do analizy zaproponowanej przez Vidę, tyle że niemal dokładnie 100 lat później. W artykule Mazurkiewicz omówione zostały bowiem wspólne działania uchodźców z Europy Wschodniej zdominowanej przez Rosję Radziecką, prowadzone z terenu i przy wsparciu rządu Stanów Zjednoczonych. Lektura obu tekstów omawiających wysiłki zmierzające do uzyskania wsparcia finansowego, politycznego i działania propagandowe uchodźców w tak różnych okresach historycznych, zmienionych uwarunkowaniach geopolitycznych, skłania jednak ku głębszej refleksji na temat nadziei (i rozczarowań) pokładanych przez europejskich bojowników o wolność w Stanach Zjednoczonych, ich ponadnarodowej współpracy i połączonym inicjatywom służącym zwróceniu uwagi na los krajów ciemniejących przez rządy autorytarne. Co ważne, w obu przypadkach uchodźcy zastrzegali, że nie będą się wypowiadać na temat spraw z zakresu polityki wewnętrznej Stanów Zjednoczonych.

W wyodrębnionej w niniejszym tomie sekcji *varia* przedstawiono natomiast dwie koncepcje ukazania migracji przymusowych w przestrzeni muzealnej. Tym samym rozważania historyczne przeniesiono na grunt praktyczny – jak przekazać wiedzę o doświadczeniach ludzkich związanych z migracją kolejnym pokoleniom. Gdańsk i Gdynia to miasta, których dzieje – chociaż nieporównywalne pod względem wieku – nierozzerwalnie związane są z migracjami (ośrodki

wielokulturowe, ludność napływowa, wysiedlenia/przesiedlenia, ucieczki i napływ uchodźców). W artykule poświęconym powstającemu Muzeum Emigracji w Gdyni **Marcin Szerle** prezentuje proces, w wyniku którego wykrystalizowała się koncepcja wystawiennicza nowo powstającej jednostki kulturalnej na mapie Polski. W ramach projektowanych wystaw stałych w Muzeum Emigracji znajdują się ekspozycje ukazujące dzieje emigracji z ziem polskich, w tym i migracje przymusowe. Jak wynika z tekstu, także przy tworzeniu przekazu edukacyjnego (i emocjonalnego) w przestrzeni muzealnej, twórcy wystaw stają przed koniecznością rozstrzygnięcia, czym jest „przymus” w migracji. W przypadku Muzeum Emigracji zdecydowano, że za migracje przymusowe uznane zostaną także te wynikające z przymusu sytuacyjnego. Szerle skupia się na prezentacji drogi merytorycznej prowadzącej do powstania muzeum, podczas gdy w kolejnym tekście autorstwa **Tomasza Chęcińskiego i Tomasza Rabanta** zaprezentowano już praktyczne omówienie form przekazu. Co ważne, polskie traumatyczne doświadczenia przesiedleń i deportacji w przestrzeni wystawienniczej powstającego w Gdańsku Muzeum II Wojny Światowej zostaną zaprezentowane w szerokim kontekście: splatając nie tylko terror nazistowski z sowieckim, ale także doświadczenia migracji przymusowych Polaków z losem innych grup narodowych czy etnicznych – wszystko to wpisane w dzieje II wojny światowej. W obu przypadkach przekaz muzealny ma zwracać uwagę zwiedzających na historie indywidualne – ludzi, a nie grup – tak aby dzieje migracji przymusowych stawały się sumą dziejów jednostek, a efekt edukacyjny został uzyskany w wyniku umiejętnego połączenia informacji historycznych z przekazem emocjonalnym.

Na ostatnią część tomu składają się recenzje prac z zakresu szeroko rozumianych dziejów migracji, a także opracowań obejmujących zainteresowania pracowników i doktorantów Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego.

Zebrane w jednym tomie studia z różnych okresów historycznych pozwalają wskazać zarówno na stałe, jak i zmienne przyczyny migracji przymusowych, charakter związków wygnańców z krajem, a także na uwarunkowania powrotów w rodzinne strony. Materiał opublikowany w niniejszym tomie dowodzi, że migracje przymusowe stanowią zjawisko ponadczasowe, ponadregionalne, przyjmujące różne formy i kierunki, nierozzerwanie związane jednak z sumą jednostkowych doświadczeń i decyzji pojedynczych ludzi, ich dylematem (i dramatem), ale także wyborem podejmowanym w obliczu nieznosnej rzeczywistości (emigracja) czy w sytuacji zagrożenia życia bądź zdrowia (poddanie się przymusowi administracyjnemu, ucieczka). Zaskakujące mogą być odnalezione w treści tomu podobieństwa zarówno pomiędzy odległymi epokami, jak i oddzielnymi oceanami regionami, których dotyczą zamieszczone tu opracowania. We współczesnym świecie wskazywanie elementów wspólnych, powtarzalnych może umożliwić głębsze zrozumienie specyfiki migracji przymusowych oraz związanych z nimi konsekwencji dla polityki wewnętrznej i zagranicznej. Niniejszy tom niewątpliwie prowokuje do refleksji dotyczącej znaczenia przymusowej

migracji w relacjach międzyregionalnych i transgranicznych oraz może stanowić podstawę do debaty na temat współczesnych migracji przymusowych (zewnętrznych i wewnętrznych), a także polityki imigracyjnej państw udzielających azylu uchodźcom. Niewątpliwie warto kontynuować dyskusję nad znaczeniem słowa „przymus” w kontekście migracji i poświęcić uwagę zagadnieniu, które towarzysząc ludzkości od czasu pierwotnych organizacji plemiennych, obecnie stanowi istotny problem humanitarny, polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy o globalnym zasięgu.

Anna Mazurkiewicz